

WIZJE ANIELSKIE W *PASTERZU* HERMASA

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa transcendencja jedyne-
Boga była dla ludzi tak trudna do zaakceptowania, że z nieukrywaną
ulgą przyjęli oni pogląd dotyczący aniołów, pośredników między niebem
a ziemią. Kwestia angelologiczna, choć nigdy nie zajęła miejsca pośród
najważniejszych rozważań myśli chrześcijańskiej, stanowiła jednak dosko-
nały wątek drugoplanowych spekulacji i rozmyślań na temat duchowo-
ści. Wśród zachowanych pism z tamtego okresu nie istnieje pełne i spójne
opracowanie poświęcone niebiańskim istotom, lecz możemy się dopa-
trzyć wzmianek o nich w tekstach homilii, listów, czy nawet traktatów
teologiczno-filozoficznych. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa, jak
pisze Mieczysław Celestyn Paczkowski: „szczególnie ważną rolę spełnia
angelologia w pismach o charakterze apokaliptycznym, nawiązujących
do tekstów prorockich”¹. Jednym z takich dzieł jest zaliczany do literatury
apologetycznej *Pasterz*² autorstwa Hermasa³, rzymskiego wyzwolenca.

¹ M.C. Paczkowski, *Aniołowie w starożytnej literaturze chrześcijańskiej (II–IV wiek)*, [w:] *Anioł w literaturze i kulturze*, red. J. Ługowska i J. Skawiński, Wrocław 2004, s. 31.

² *Pasterz*, dzieło, które powstało w latach 140–150 n.e., w języku greckim, należy do wczesnochrześcijańskiej literatury apokaliptycznej. Daje obraz stosunków panujących w środowisku pierwszych chrześcijan, którzy oczekują na rychłą paruzję. Pismo to było swego rodzaju przewodnikiem i zbiorem zasad zachowania oraz reguł panujących w ówczesnym kręgu kultury judeochrześcijańskiej.

³ Nie istnieją pewne i jednoznaczne informacje dotyczące Hermasa. Według jednych był on Hermasem wymienionym przez św. Pawła w jednym z Listów Apostolskich (Rz 16:4). Nie-

Wzorem dla autora była najprawdopodobniej *IV Księga Ezdrasza*⁴, która powstała ok. 100 roku n.e. Hermas napisał swoje dzieło jasnym językiem, przystępnym dla prostych ludzi z niższych warstw społecznych. Używał stylu o dającym się odczuć zabarwieniu biblijnym. Jak zauważa Franciszek Szulc:

Po okresie starożytności chrześcijańskiej *Pasterz* znany był głównie z krótkich cytatów rozproszonych w dziełach Ojców Kościoła. Pełny tekst został odkryty i opublikowany dopiero w 1513 r. i aż do połowy XIX w. całe dzieło było dostępne tylko w wersji łacińskiej⁵.

Całkowite zrekonstruowanie treści stało się możliwe dzięki greckim manuskryptom. *Pasterz* nie ma jednolitej struktury, składa się z wielu, luźno powiązanych ze sobą części. Podział narzucony przez późniejszych redaktorów (5 *Wizji*, 12 *Przykazań* i 10 *Przypowieści*) jest niezgodny z tekstem oryginalnym. Jak twierdzi przywoływany wcześniej F. Szulc: „W świetle najnowszych badań dzieło Hermasa okazało się amalgamatem różnych form literackich”⁶. Dominuje w nim forma apokaliptyczna, o czym świadczą m.in. zawarte w jego treści objawienia, w trakcie których istoty niebiańskie informują ludzi o rzeczywistości nadnaturalnej i dostarczają wizji eschatologicznej. Widać jednak w nim także inne gatunki. *Pasterz* ma również charakter dydaktyczny (zawiera pouczenia etyczne) i prorocki. Dzieło to nie jest zaliczane przez chrześcijaństwo do kanonu ksiąg świętych⁷.

stety, sprawdzonych informacji o autentycznym autorze jest stosunkowo niewiele. Zwykło się przyjmować, że mieszkał i pracował w Rzymie. W niektórych źródłach czytamy, że był bratem papieża Piusa I. Pozostałym wiadomościom na jego temat nie powinniśmy ufać, nawet dane dotyczące jego rodziny budzą bowiem wątpliwości. Por. H. Oleschko, *Aniołowie według Ojców Kościoła. Hermas*, [w:] „Któż jak Bóg”, nr 6 (90), listopad–grudzień 2007.

⁴ *IV Księga Ezdrasza*, apokalipsa żydowska z końca I wieku n.e. Napisana pod pseudonimem Ezdrasza w celu wykorzystania podboju Jerozolimy przez Babilończyków (586 rok p.n.e., co najmniej sto lat przez Ezdraszem) jako tła refleksji nad niezmiernymi cierpieniami, spowodowanymi zniszczeniem Jerozolimy przez Rzymian w 70 roku n.e. Por. D.W. Suter, *Czwarta Księga Ezdrasza*, [w:] *Encyklopedia biblijna*, red. nauk. P.J. Achtemeier, przeł. G. Berny et al., Warszawa 1999, s. 184.

⁵ F. Szulc, *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa. Świadectwo chrystologii judeochrześcijańskiej*, Katowice 2006, s. 17.

⁶ *Ibidem*, s. 31

⁷ W *Kanonie Muratoriego* obok listy ksiąg Nowego Testamentu możemy przeczytać taką informację: „*Pasterza* zaś niedawno w czasach naszych w mieście Rzymie napisał Hermas,

Pasterz jest przede wszystkim pierwszym chrześcijańskim dziełem dotyczącym pokuty, przedstawiającym jej pełną wykładnię. Zawiera także poboczne wątki angelologiczne. Nas w niniejszej pracy będzie interesował ów wątek drugoplanowy. Spróbujemy się przyjrzeć typologii i charakterystyce świata aniołów i ich relacji zarówno do Syna Bożego, jak i do świata stworzonego. Jak zauważa F. Szulc:

Świat przedstawiony w *Pasterzu* posiada złożony charakter. Właściwie można wyodrębnić, w aspekcie czysto formalnym, dwa różne światy przedstawione. Pierwszy, kreowany przez odautorskiego narratora, pojawia się w krótkich wypowiedziach rozproszonych w różnych partiach tekstu i dotyczy osoby Hermasa i okoliczności otrzymanych przez niego objawień. Jego szczególne znaczenie polega na tym, że jest głównym źródłem informacji o miejscu powstania i redakcji tego pisma. [...] Natomiast drugi świat przedstawiony, obejmujący prawie całe dzieło, zawarty jest w objawieniach przekazywanych przez niebiańskich pośredników⁸.

Dla nas istotne będą wydarzenia drugiej z wyodrębnionych sfer, czyli kwestia istot niebiańskich i przekazywane przez nie przepowiednie.

1. ANIOŁOWIE W WIZJI KOŚCIOŁA

Wątek angelologiczny został wprowadzony już w drugiej *Wizji* Hermasa. Autor pisał w niej tak: „i przyszła sędziwa niewiasta w jaśniejących szatach z księgą w rękę”⁹. Tymi słowami starał się on opisać swoje spotkanie z uosobieniem Kościoła jako sędziwej kobiety, starszej od wszystkiego, co stworzone na ziemi, która objawia mu wolę Boga. Mówi ona o łasce odpuszczenia grzechów, której warunek stanowi nawrócenie, pokuta i życie w cnocie. Objawienie to jest uniwersalne, adresowane do

kiedy siedział na stolicy kościelnej w mieście Rzymie biskup Pius, brat jego, i dlatego czytać go wprawdzie można, nie można go jednak podawać ludowi w Kościele”. (*Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, t. I, Lublin 1980, s. 38). Dzieło to nie należy więc do kanonu ksiąg świętych, jednak Kościół dopuszcza jego lekturę, jako przykładu literatury wczesnochrześcijańskiej. W ten sposób przyczynia się ono do wzbogacenia wiedzy o kulturze i życiu ludzi pierwszych wieków naszej ery.

⁸ F. Szulc, *op. cit.*, s. 36.

⁹ Vis. II,(2) 2, cyt. za: *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, przeł. A. Świderkówna, wstęp, kom. i oprac. M. Starowieyski, Kraków 1988, s. 250.

wszystkich, a jego gwarantem jest miłosierny Bóg. Rolę kobiety wyjaśnia później Hermasowi piękny młodzieniec¹⁰. Na tym procorctwa się nie kończą. Następuje wizja apokaliptyczna, w której tym razem jedną z ról pełni anioł o imieniu Thegri, posiadający zdolność ujarzmania dzikich zwierząt. Szulc zauważa fakt, że tak jak w Biblii, tak i tutaj „istoty niebiańskie objawiają się w ludzkiej postaci, kontaktują się z ludźmi, rozmawiają z nimi, wspomagają, roztaczają nad nimi opiekę”¹¹. Aniołowie w Starym Testamencie pełnią szczególną rolę Aniołów Pańskich, którzy przynoszą ostrzeżenia i orędzia od Boga. Często także pod postacią Anioła Pańskiego ukazywał się sam Bóg, jak czytamy w historii o ocaleniu Hagar (Rdz 21:14-21) czy Izaaka (Rdz 22). Widzimy tu, że działanie Boga i objawienia Anioła Pańskiego przeplatają się ze sobą, dlatego możemy się zastanawiać, czy nie jest to jedna i ta sama istota. Być może tym właśnie sugerował się Hermas, interpretując swoje wizje i przedstawiając postać boskiego posłańca.

Wizji Kościoła towarzyszą także inni aniołowie. Gdy kobieta, siedząca na tronie, skończyła wygłaszać przepowiednie, „przyszło czterech młodzieńców. Ci zabrali tron i odeszli ku wschodowi”¹². Ów tron możemy interpretować jako symbol Bożej obecności, na której zbudowany jest Kościół. Dalej Hermas oznajmia, że: „pojawiło się dwóch jakichś mężów, którzy wzięli ją w ramiona i odeszli w tym samym kierunku, w jakim poniesiono jej tron, to jest ku wschodowi”¹³. Widzimy, że liczba aniołów w tym przypadku wzrasta do sześciu. Liczba ta jest charakterystyczna dla tradycji starotestamentalnej i judaistycznej, a z czasem jej miejsce zajmuje liczba siedem¹⁴. Siedem to także jedna z liczb określających liczbę ksiąg anielskich, jak czytamy w Księdze Tobiasza¹⁵.

¹⁰ W Biblii aniołowie byli przedstawiani jako młodzieńcy ubrani w jasne szaty.

¹¹ F. Szulc, *op. cit.*, s. 75.

¹² Vis. IV, (4) 1, cyt. za: *Pierwsi świadkowie...*, *op. cit.*, s. 253.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Spośród liczb, które mają w Biblii znaczenie symboliczne, liczba siedem jest najważniejsza. Używano jej dla wyrażenia pełni. U podłoża takiego rozumienia leży siedmiodniowy tydzień, który jest elementem ustanowionego przez Boga porządku stworzenia (Rdz 1:1-2:3 i Wj 20:11). Bóg dokonał dzieła stworzenia świata w ciągu siedmiu dni (Rdz 2:2); siedem dni oznacza zatem pełny cykl czasu. Por. *Siedem*, [w:] L. Ryken, J.C. Wilhoit, T. Longan III, *Słownik symboliki biblijnej*, przeł. Z. Kościuk, Warszawa 1998, s. 904.

¹⁵ W Księdze Tobiasza archanioł Rafał mówi o sobie jako o jednym z siedmiu, którzy stoją

Gdy jednak będziemy śledzić tekst dalej, mowa jest w nim nadal o sześciu młodzieńcach, budujących, symbolizującą Kościół, wieżę:

Są to święci Aniołowie Boga, stworzeni jako pierwsi. Im powierzył Pan całe stworzenie swoje, by je rozwijali, budowali i nim rządili. Oni to doprowadzą do końca budowę wieży¹⁶.

Możemy przypuszczać, że są to archaniołowie, gdyż czytamy dalej, iż „grupa sześciu aniołów posiada szczególną godność i pozycję”¹⁷. Pełnią oni rozmaite zadania w stosunku do Kościoła i stworzenia. Wobec Kościoła są sługami, towarzyszą mu i odpowiadają za jego budowanie i umacnianie. Mają być także strażnikami stworzenia, kierować wszelkimi bytami, przede wszystkim mając na względzie wzmacnianie wspólnoty Kościoła. Według późniejszej tradycji każdy z archaniołów, oprócz swego specjalnego zadania i misji posłannictwa, miał utrzymywać świat anielski w ładzie i harmonii¹⁸. Przy budowie wieży sześciu wyróżnionym aniołom towarzyszą inni. Są ich miriady, co należy odczytywać jako liczbę niepoliczalną. Hermas pisze, że przynoszą oni kamienie, elementy niezbędne do konstrukcji budowli. Są to aniołowie, których opisane funkcje stanowią pozostałość po myśli judaistycznej obecnej w *Pasterzu*. Ich zadania są bardzo szczegółowe, strzegą oni bowiem stworzenia, między innymi takich zjawisk przyrody, jak żdźbła traw, krople deszczu czy wiatr, ale przede wszystkim człowieka, który stoi na czele stworzenia. Są niezbędni Kościołowi, gdyż jako jego istotny element doprowadzają ludzi do Boga. Powraca jednak pytanie, co stało się z siódmym z archaniołów.

2. SIÓDMY Z ARCHANIOŁÓW

Po opisie procesu budowania wieży na kartach dzieła Hermasa pojawia się kolejna postać anielska. Stała ona pod wierzbą i, jak dowiadujemy się ze słów autora, jest to:

przed Obliczem Pańskim. Por. Tb 12:15.

¹⁶ Vis. VII, (4) 1, cyt. za: *Pierwsi świadkowie...*, op. cit., s. 258.

¹⁷ Por. F. Szulc, op. cit., s. 76.

¹⁸ Por. Pseudo-Dionizy Areopagita, *Pisma teologiczne*, przeł. M. Dzielska, Kraków 2005, s. 108.

Anioł Pański, pelen chwały i bardzo wysoki z sierpem w ręku. Ścinał on gałęzie wierzby i rozdawał ludowi, który pod nią się chronił, a rozdawał im małe gałązki, długości mniej więcej łokcia. Kiedy już wszyscy dostali gałązki, anioł odłożył sierp, a owo drzewo było tak samo całe, jak wtedy gdy je po raz pierwszy zobaczyłem¹⁹.

Ludzie, otrzymawszy gałązki, mieli je pielęgnować, w innym przypadku nie mogli zostać wpuszczeni do wieży. Gałązki miały symbolizować depozyt wiary, który powierzył im Bóg, a wieża – Kościół powszechny. O tym, kto do niego będzie należał, decydował Anioł Pański, stojący na czele całego stworzenia, a także sześciu wcześniej wyróżnionych aniołów. Michał, bo tak również jest nazwany Anioł Pański, jest siódmym, brakującym z archaniołów. Pełni władzę nad stworzeniem ziemskim i niebiańskim oraz ustanawia obowiązujące je prawo. Pomimo iż nie jest on wprost nazwany Jezusem, czy też Chrystusem, niektórzy interpretatorzy rozpoznają w nim właśnie Syna Bożego. Poglądy dotyczące istot niebieskich miały znaczny wpływ na wizerunek Syna Bożego przedstawionego w *Pasterzu*. Musimy jednak stanowczo stwierdzić, że nie jest On traktowany jako jeden z aniołów. Nie występuje tu chrystologia angelomorficzna, gdyż Syn Boży jest równy swemu Ojcu, jest odwieczny, góruje i sprawuje władzę nad całym stworzeniem. Możemy tu mówić o chrystologii angelomorficznej tylko w znaczeniu aniołów jako jednej z epifanii Boga, ale nie w sensie istnienia Boga-anioła. Hermas nie pisze wprost o Bogu. Bóg jest niewypowiedziany, obecny w milczeniu, bo tylko ono jest godne Jego osoby, tylko ono Go nie kala. Bóg dla człowieka jest niepojęty, jednak czuje on Boską obecność, przenikającą wszelkie stworzenie, i pośrednio może Go poznać przez niebieskich posłańców na ziemi.

3. PASTERZ, CZYLI ANIOŁ POKUTY, JAKO DROGA DO ODNOWY MORALNEJ LUDZKOŚCI

Kolejnym posłańcem Boga, który nawiedza Hermasa, jest Pasterz. Został on posłany przez najwyższego z aniołów i ma być kimś w rodzaju

¹⁹ Vis. V LXVII,(1) 2-3, cyt. za: *Pierwsi świadkowie...*, op. cit., s. 292.

stróża²⁰ dla Hermasa. Autor opisuje to wydarzenie tymi słowami:

Modliłem się w domu siedząc na łożu, kiedy nagle wszedł mąż jakiś z wyglądu pełen chwały, w stroju pasterza, przyodziany w białą kozłą skórę, z torbą na ramieniu i laską w rękę. Pozdrowił mnie i ja go pozdrowiłem nawzajem²¹.

Postać tę zinterpretujemy jako istotę anielską, gdyż towarzyszy jej Boża chwała, a strój zgadza się z opisem z biblijnych wizji. W tekście jest ona nazywana także Aniołem Pokuty, gdyż niesie ze sobą obietnicę zbawienia. Wspomaga ludzi w walce z szatanem i umacnia w wierze. Podobną postacią do tego anioła jest wspomniany w tekście anioł, zwany Chwalebny, który obdarza ludzi umiejętnością modlitwy i daje umocnienie w chwilach niepewności. Jest wyrocznią w sprawie pokuty, ustala jej wagę i rodzaj, aby mogła być adekwatna do popełnionych grzechów.

Jak zauważa Antoni Żurek, pisząc o *Pasterzu*:

[...] to niewielkie dzieło o charakterze apokaliptycznym ma ciekawą kompozycję i treść. Autor przy pomocy wizji, przykazań i przypowieści próbował uzasadnić możliwość „drugiej pokuty”, czyli uzyskania odpuszczenia grzechów popełnionych po chrzcie św.²²

Sakrament chrztu św. przyjmowano w tamtych czasach w wieku dojrzałym, aby nie zgrzeszyć po nim, gdyż wierzono, że jest on jedynym sposobem na odpuszczenie grzechów. Hermas, wprowadzając koncepcję drugiej pokuty, która także jest możliwa tylko jeden raz w życiu, ukazał więc szansę dla wielu ludzi. Lecz aby grzeszny człowiek mógł po raz drugi otrzymać odpuszczenie swoich win, musi spełniać kilka warunków. Mianowicie: przejść wewnętrzne nawrócenie, przemianę, posłuchać głosu dobrego anioła i zawierzyć miłosiernemu Bogu. Pokuta dotyczy poszczególnych ludzi, ale także całej wspólnoty wierzących. Ma być tym, co prowadzi ludzi do ponownej jedności z Kościołem. Możemy więc stwierdzić, że *Pasterz* zawiera program odnowy moralnej ludzkości.

²⁰ Anioł stróż – istota duchowa, która chroni przed szkodą; anioł czuwający nad człowiekiem; w sensie przenośnym opiekun, obrońca; termin ten nie występuje dosłownie w Biblii. Por. H. Krauss, *Skrzydlate słowa biblijne*, przeł. P. Pachciarek, Warszawa 2001.

²¹ Vis. XXV,1, cyt. za: *Pierwsi świadkowie...*, op. cit., s. 267.

²² A. Żurek, *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Tarnów 2001, s. 28.

4. ANIOŁOWIE TOWARZYSZĄCY CZŁOWIEKOWI

Jako ostatnie postacie anielskie przedstawmy dwóch aniołów, o których wspomina Hermas. Są to figury wyjątkowe, gdyż bardzo często występują razem.

Dwaj aniołowie są z człowiekiem: jeden anioł sprawiedliwości, a drugi anioł zła. [...] Anioł sprawiedliwości jest delikatny, skromny, cichy i spokojny. Kiedy on przyjdzie do twojego serca, zaraz zaczyna mówić z tobą o tym, co sprawiedliwe, czyste i święte, o umiarkowaniu, o wszelkich czynach sprawiedliwych i wielkich chwalebnych cnotach. Kiedy to wszystko budzi się w twoim sercu, wiesz, że to anioł sprawiedliwości jest z tobą. Ufaj zatem jemu i jego dziełom. A teraz przyjrzyj się, jakie są dzieła anioła zła. Jest on przede wszystkim skłonny do gniewu, złośliwy i bezrozumny, a czyny jego złe i przynoszące upadek sługom Bożym. Kiedy więc ten anioł przyjdzie do serca twego, poznasz go po jego czynach²³.

Ten opis ukazuje dwie drogi, którymi może podążać człowiek. Jeśli wybierze pomoc dobrego anioła i nawróci się, czeka go odpuszczenie win. Jeżeli z kolei pójdzie za głosem złego anioła, czeka go życie w grzechu. Jest jednak jeden, ale zasadniczy warunek przebywania złego anioła w sercu człowieka – on sam musi się na to zgodzić. Widzimy tu, że aniołowie pełnią tylko funkcję posłańców w tym znaczeniu, iż mogą mieć wpływ na decyzję człowieka, jednakże nie spełniają roli decydującej w podejmowanych przez niego wyborach. Są istotami pośredniczącymi między wolą Boga a wolą człowieka. Decyzja etyczna, której waga była tak bardzo podkreślana w Starym Testamencie, należy do człowieka.

Hermas w swoim dziele przedstawił niezwykle plastyczne wizje aniołów, które ukazują się człowiekowi pod postaciami niewiarygodnie urokliwych młodzieńców. „Przeważnie są oni ubrani na biało w lniane lub skórzane ubrania, aczkolwiek potrafią maskować się i niespodziewanie zmieniać wygląd”²⁴. Mogą obcować wśród ludzi, szczególnie wtedy,

²³ Vis. XXXVI, (2) 1, 3-4, cyt. za: *Pierwsi świadkowie...*, op. cit., s. 274.

²⁴ H. Oleschko, *Aniołowie według Ojców Kościoła...*, op. cit., s. 14.

gdy otrzymają taką misję od Boga. Zostały stworzone przed resztą bytów duchowych i cielesnych. Są niezbędnym elementem świata, „tworzą dynamiczny i doskonale zgrany zespół, wykonujący w skupieniu i zgodnie z planem Bożym kluczowe funkcje w dziele zbawienia”²⁵. Są też niezastąpionym elementem w doktrynie chrześcijańskiej, otoczone kultem, pośredniczą między człowiekiem a Bogiem.

W refleksji nad tekstem *Pasterza* niezwykle istotna jest pamięć o judeochrześcijańskim wydzwiku pisma, gdyż niewątpliwym źródłem angelologii jest Pismo Święte, szczególnie Stary Testament, oraz tradycja żydowska. Dzieło to bardzo silnie wpłynęło na późniejszą kulturę, czego świadectwo możemy oglądać do dziś w postaci szczątków malowidła z III wieku, znajdującego się w katakumbach św. Januarego w Neapolu, przedstawiającego aniołów w trakcie budowania wieży, czy też czytać w pismach takich Ojców Kościoła, jak: Ireneusz, Orygenes i Klemens Aleksandryjski. Nie ma bowiem większego świadectwa powagi i szacunku, jakim się darzy dane dzieło, niż jego ślady w twórczości potomnych.

²⁵ *Idem, Aniołów dyskretny lot*, Kalwaria Zebrzydowska 1996, s. 118

Bibliografia:

Anioł w literaturze i w kulturze, red. J. Ługowska i J. Skawiński, Wrocław 2004.

Apokryfy Nowego Testamentu, red. M. Starowieyski, t. I, Lublin 1980

Krauss H., *Skrzydlate słowa biblijne*, przeł. P. Pachciarek, Warszawa 2001.

Księga o aniołach, red. H. Oleschko, Kraków 2002.

Oleschko H., *Aniołowie według Ojców Kościoła. Hermas*, [w:] „Któż jak Bóg”, nr 6 (90) listopad–grudzień 2007.

Oleschko H., *Aniołów dyskretny lot*, Kalwaria Zebrzydowska 1996.

Pierwsi świadkowie: Wybór najstarszych pism chrześcijańskich, przeł. A. Świderkówna, wstęp, kom. i oprac. M. Starowieyski, Kraków 1988.

Pseudo-Dionizy Areopagita, *Pisma teologiczne*, przeł. M. Dzielska, Kraków 2005.

Szulc F., *Syn Boży w „Pasterzu” Hermasa. Świadectwo chrystologii judeochrześcijańskiej*, Katowice 2006.

Suter D.W., *Czwarta Księga Ezdrasza*, [w:] *Encyklopedia biblijna*, red. nauk. P.J. Achtemeier, przeł. G. Berny et al., Warszawa 1999, s. 184.

Żurek A., *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Tarnów 2001.

Maria Midura – absolwentka filozofii na UPJPII. Obecnie studentka V roku religioznawstwa na UJ i doktorantka na Wydziale Filozoficznym UPJPII. Interesuje się filozofią religii i antropologią. Głównym obszarem prowadzonych przez nią badań jest angelologia i tanatologia.